

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

I

İZMİR - 1983

GELİBOLULU MUSTAFA 'ÂLÎNİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

I— HAYATI :

Yard. Doç. Dr. Mehmet ŞEKER

XVI. yüzyılın ünlü tarihçisi Mustafa 'Âli elliden fazla kitap, risâle ve şerh mâhiyetinde eserler yazmıştır.

Hayatı hakkında kendi eserlerinde de bilgiler bulduğumuz 'Âli 2. Muharrem. 948/24-25. Nisan. 1541 tarihinde Gelibolu'da doğduğu için Gelibolu'lu Mustafa olarak da tanınmıştır. Önce kullandığı Çeşmi mahlasını 17 yaşında değiştirerek, «ulu, yüce» anlamına gelen 'Âli mahlasını almasını 'Âhdi, onun yaratılışındaki irâde yüceliğine sâhip oluşuna bağlamaktadır¹.

Kendi hayatı hakkında çok önemli bilgiler verdiği «Nushatü's - Selâtin» adlı eserinde, çocukluğunda şefkat ve merhamet görmediğini anlatan 'Âli, ömrünün ilk altı senesinin eziyet içinde geçtiğini yazmaktadır. Aynı eserin devam eden bölümünde altı yaşında okula girdiğini ve «te'allüm-i hurûf-i hicâ ile müşevveş - meşreb kıldum» ifadeleri ile ilk öğrenime başladığını söylemektedir².

'Âli on altı yaşına geldiğinde medreseye başladığını belirtmektedir³. Fakat hangi medresede okuduğunu kesinlikle bilmemekteyiz. Yanlız Kühü'l Ahbâr'ında; Rüstem Paşa, Haseki ve Semâniye Medreselerinde okuduğuna dair bir kayda rastlamaktayız⁴.

Gelibolulu Mustafa 'Âli, medrese tahsilini tamamladıktan sonra, önce medrese müderrisi olmak üzere «mülâzemet» yazılmışsa da, daha sonra, ilim yolunda çalışmayı terkederek 968/1560-1561'de ilk eseri «Mihir ü Mâh»ı sunduğu Şehzâde Selim (II) e divan kâtibi olmuştur.

(1) Ahdi Tezkiresi, Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi ilâvesi, Nu: 107, v. 154b

(2) Nushatü's - Selâtin, v. 109 b.

(3) Aynı eser, v. 110 a.

(4) Kühü'l - Ahbâr, İst. Ün. Ktp. Ty. 5959, v. 373 b.

İki yıl boyunca Kütahya'da Şehzâde'nin hizmetinde kalan 'Âli, zaman zaman Şehzâde'nin yakınlarından olmuştur. Nitekim bir kış gününde av esnâsında Şehzâde'nin altındaki «rahşi tâzî» yani atını ve kolundaki «Şahbâz-ı pervâzî» yani doğanı kasederek bir beyit yazmasını istediğini ve;

«Şâhbâz-ı himmetün destinde olsun ber-karâr

Olur elbette hümây-ı saltanat bir gün şikâr»
beytini yazan 'Âli'ye, yüz sikke altın ödül verildiği Nushatû's - Selâtin adlı eserinde anlatılmaktadır⁵.

Fakat Şehzâde'nin lâlâsı Tütünsüz Hüseyin Paşa ile geçinmiyerek, yine aynı Şehzâdeye lalâlığı sırasında tanıştığı, Şam beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın daveti üzerine 970/1562-1563 yılında Şam'a giden Mustafa 'Âli⁶ burada altı yıl boyunca Mustafa Paşanın dîvan kâtipliği görevinde bulunmuştur. (970/1562-976/1568).

Şehzâdenin kendisini arayıp sormamasına; «kande gitmişdür?» diyerek geriye dönmesini temin için bir teşebbüsde bulunmamasına çok üzül­düğü, Nushatû's Selâtin'indeki ifadelerinden anlaşılmaktadır⁷.

Şam Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın Yemen fethi başkomutanlığına görevlendirilmesi üzerine onunla birlikte Mısır'a giden 'Âli, Paşa'nın bu görevinden azledilmesinden (976/1568-1569) sonra, Şehzâde Murad (III)'in aracılığı ile İstanbul'a gelebilmiştir. Mustafa 'Âli, Şeyh Muslihiddin b. Nureddin aracılığı ile Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya ithaf ederek sunmaya muvafak olduğu ve karşılığında çok şey beklediği «Heft Meclis»⁸ adlı eseri üzerine, ancak Bosna beylerbeyi Ferhad Paşa'nın yanına divân kâtibi olabilmıştır (978/1570 - 1571). 'Âli'nin bu arada 982/1574-1575 yılında Bosna'da Şair Yahya Bey ile tanıştığını, ayrıca Malkoçoğulları ile de görüş­­tüğünü bilmekteyiz⁹. Sultan Selim

(5) Nushatû's - Selâtin, v. 122 a - 123 b.

(6) Aynı eser, 122 b-123 a.

(7) Aynı eser, v. 122 b.

(8) Aynı eser v. 124 ab - 125 ab.

(9) Kühü'l - Ahbar İst. Ün. Ktp. Ty. 5959, 422; Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, VII, 287; Bursalı M. Tahir, Âli ve Kâtip Çelebi'nin Tercüme-i Hâlleri, 5; İbnü'l - Emin, Menâkıb-ı Hünerveran neşri, 15.

(II)'in vefatına kadar Bosna'da kalan 'Âli, Sultan Murad (III)' in cülûsunu müteâkip İstanbul'a gelerek, Hoca Saadeddin aracılığı ile; 985/1578 yılında, Gürcistan, Azerbaycan ve Şirvan tarafları komutanı olan Lala Mustafa Paşa'nın divân kâtipliğine bir hatt-ı hümâyûnla tayin edildi¹⁰.

İki yıl boyunca bu vazifede kalan 'Âli bu arada Başkomutanın mektuplarını kaleme almıştır. Kendi ifadesi ile «fetih - nâmeler» yollanmıştır. Buradaki hizmetinden dolayı Lala Mustafa Paşa'nın da tavsiyeleriyle mâliye defterdarlığı isteginde¹¹ bulunmuş, hatta nişancılık arzusunu¹² da açığa vurmuşsa da müsbet cevap alamamıştır¹³ Fakat, Şirvan fethinde münşilikdeki hizmetine karşılık Halep Tımar Defterdârlığına tâyin edilen 'Âli'ye, Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından, 986/1578 kışını Erzurum da geçirmeye niyetlenmişken, yeni bir görev verildi. Hüsrev Paşa, 'Âli'yi, yeni serdâr gelinceye kadar, asker için gemilerle gönderilen un, arpa, diğer levâzım ve mühimmatın Trabzon'da mahzenlere konularak ambarlanması, bunların taşınması için hayvan bulunarak yolların açılması, ve gerekli tedbirlerin alınması işleri ile görevlendirdi. 'Âli bu görevi güç şartlar altında da olsa yerine getirdiğini söylerken tayin olduğu ve fakat uhdesinden alınması endişesini duyduğu Halep Tımar Defterdarlığına başlamak üzere Halebe gittiğini de Münşe'âtında «erbâb-ı devletten birine» gönderdiği¹⁴ bir mektubda kaydetmektedir. Aynı yılda Halep Tımar Defterdârlığı görevine başlayan Mustafa 'Âli, bu görevinde fâsılasız olarak 986/1578-991/1583 tarihleri arasında beş altı yıl kalmıştır. 989/1581 yılında 'Âli, Halep'de tımar defterdarı iken Van hudut boyuna Halep ve Arap askerleri ile birlikte görevli olarak gitmiştir.

Fakat bu tımar defterdarlığı, geliri çok az olan bir zeamet idi. Bu bakımdan 'Âli, dâimâ durumundan şikâyetçi olmuştur. Gerek Hoca Saâdeddin Efendiye gerekse Sultan Murad (III)'a yazdığı mektup ve dilekçelerde yaptığı hizmetlerin karşılığını göremeyişinden yakınmakta ve nişancılığa lâayık olduğunu belirterek bu göreve tayinini istemekte idi¹⁵. Hatta, nişancılık ve-

(10) Nushatü's- Selâtin, v. 128 a-b

(11) Aynı eser, v. 133 a

(12) Aynı eser, 133 a - b.

(13) Aynı eser, 133 b.

(14) Aynı eser, 133 b - 134 a.

(15) İbnü'l - Emin, a.g.e. 23.

rilmezse bile, hiç olmazsa, Mısır'da bir sancak beyliğine râzı olduğunu ifâde etmektedir.

Bu görevi sırasında kaleme aldığı «Nushatü's - Selâtin» adlı eseri kendi hayatının kırk senesini ihtiva etmesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca Gürcistan, Azerbaycan ve İran seferlerine dair yazdığı «Nusret-nâme» ile şehzâde Mehmed'in 990/1582'deki sünnet düğününü konu alan «Câmiu'l - Hubûr der Mecâlis-i sûr» adlı eserleri de bu dönemin mahsullerindedir.

'Âli, son iki eserini padişaha takdim ederek daha üstün bir mevkiye tayin edilmesini temin maksadı ile, kendi hakkında, yine kendi eliyle yazılmış bir çok referans ile, 991/1583 yılında Halep'den İstanbul'a geldi. Padişaha sunulan Nusret - nâmenin beğenildiği¹⁶ halde müellifinin bir başka göreve tayin edilmediği gibi Halep tımar defterdarlığından da azledilmesi şâyân-ı dikkatdir.

Hem Padişaha hem de Sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yazdığı gazellerin etkisi ile 993/1585 baharında, yani iki yıllık aradan sonra, Erzurum Mal Defterdârlığına, altı ay sonra da Bağdat Mal Defterdârlığına tâyin edildi. Çok kısa süren bu görevlerinden sonra İstanbul'a gelen 'Âli, üç dört sene herhangi bir göreve tayin edilmeden bekledi. 997/1589 yılında kısa süren Sivas defterdârlığı görevinden üç yıl sonra, Mustafa Âli, 1000/1592'de Yeniçeri kâtibi, 1001/1592'de de defter emîni oldu ise'de her iki görevinden azledilerek ayrılmak zorunda kaldı¹⁷.

İkinci defa Yeniçeri kâtipliğine getirilen 'Âli'nin bu göreve hangi tarihte getirildiği bilinmemektedir. Ancak, Sultan Mehmed (III)'in tahta çıkışında Yeniçeri kâtibi olarak cülûs merâsiminde hazır bulunduğunu görmekteyiz (1003/1595). Sultan Mehmed (III), cülûsunu tebrik eden şâirleri mükâfatlandırdığı için, 'Âli'ye de; arzu ettiği takdirde, yeniçeri kâtipliğinden iki yüz bin akçe hâsla emekliye ayrılması teklif olunmuştur. Buna karşılık, tarihçimiz, «Kühü'l - Ahbar» adlı eserini yazmakla meşgul olduğu için emekli olmak istemediğini ve eserini tamamlaması için gerekli kaynak ve malzemeyi daha rahat bulabileceği gerekçesiyle Mısır Defterdârlığının kendisine verilmesi is-

(16) Câmiu'l - Kemâlât, XII, Fasil, Reşid Efendi Ktp. 1146, 77a

(17) Selânikî Târîhi, 283, 327; İbnü'l - Emin, age., 35 - 36

teğini¹⁸ bildirmiştir. Fakat, kendisine, 1004/1595 - 1596'da Sivas defterdarlığı ile Amasya sancak beyliği verilmiştir. Daha sonra Kayseri Sancak Beyliğinde kısa dönemlerde iki defa bulunan Gelibolulu Âli Efendi, Cidde Emirliği görevinden önce Şam beyliğine tayin olunmuştur¹⁹.

Cidde Emirliği ve hacc niyeti ile 1008 yılının Muharrem ayında (Temmuz, Ağustos - 1599) Kâhire'de bulunan 'Âli, burada yazmaya başladığı «Hâlâtü'l - Kâhire» adlı eserini Cidde'de tamamlamıştır. Yine, bu seyahat sırasında yazmaya başladığı Mevâidü'n - Nefâis fi Kavâ'idü'l - Mecâlis» adlı eserini Mısır Valiliğini istemek için kaleme aldığını görmekteyiz²⁰.

'Âli'nin vefât tarihi, bütün kaynaklarda 1008/1599 - 1600 tarihi olarak benimsenmekle beraber, bu yılın hangi ayında olduğu kesinlikle belirtilememektedir. Ancak, 1008 - Ramazan/Mart - 1600 tarihinde hayatta, ama hasta olduğu bilindiğinden ölümünün aynı yılın daha sonraki aylarında olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır²¹.

II— 'ÂLİNİN ŞAHSİYETİ

XVI. yüzyıl, Osmanlı Türkiyesi, yükselişin doruğunda bulunduğu bir çağdır. Bu çağda kültür hayatı da, diğer gelişmelere paralel olarak olgunluk dönemini yaşamıştır. Bir çok bilgin, şâir ve yazar, ilim alanında olduğu gibi edebiyat ve sanat alanında da klasik Türk şiir ve nesrinin üstadı olmuşlardır. Bunlar arasında tariçiliği ile ün yapmış olan Gelibolulu Mustafa 'Âli kişiliği karmaşık olmakla birlikte bıraktığı değerli eserleri ile üzerinde durulması gereken bir kişidir.

'Âli'nin hayatı kronolojik olarak kısaca geçmiş sayfalarımızda ele alındı. Gördüğümüz kadarı ile görevi gereği olarak Osmanlı devletinin doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine kadar bir çok yerinde bulunmuş olan 'Âli, vazîfesi icâbı imparatorluğu yakından tanıma imkânını bulmuştur. Elliye geçen irili ufaklı eserleri bu bakımdan önemlidir. Çünkü, XVI. yüzyılın Os-

(18) Künhü'l - Ahbâr (Atsız neri), 56; İbnü'l - Emin, age., 39 - 40

(19) Mehmet Şeker, Gelibolulu Mustafa 'Âli ve «Mevâ'dün - Nefâis fi Kavâ'idü'l - Mecâlis» Adlı Eserinin Tahlili, Doktora Tezi, Erzurum, 1978, 22

(20) Mehmet Şeker, a.g.e. 23

(21) Aynı eser, 24.

manlı devletini yakından tanıma imkânını elde eden 'Âli'nin çağının sosyal yaşayışını aksettirmesi yanında insanların psikolojisine nüfûz eden gözlemlerini de bizlere aktarması bakımından şahsiyeti üzerinde durmayı gerektirir.

İşte eserlerini gözden geçirirken zor da olsa, yazarının şahsiyetini tanımaya çalıştık. Yakından tanımaya çalıştığımız yakınımız olan kişileri bile bir değerlendirmeye tabi tutmak şüphesiz güçtür. O yüzden, günümüzden dört asır önce yaşamış bir kişiyi tanımaya çalışmak ve kişiliğini değerlendirmek de, ancak, eserlerini taramakla mümkün olabilir.

Biz de, 'Âli'yi şahsiyet olarak ortaya koyabilmek için kendi hayatı hakkında geniş bilgi verdiği eserlerine başvurduk. Gerçi, İbnü'l - Emin Mahmud Kemâl Bey, 'Âli'nin hayatı ve eserleri hakkında yaptığı araştırmanın sonunda «Ahlâkı» başlığı ile otuz sayfaya (103-131) yaklaşan bir değerlendirme de yapmıştır. 'Âli'yi kendi yazdıkları ile değerlendirmiş, yani kendisini kendisine anlattırmıştır. Bu isabetli yolda, 'Âli hakkında verilecek hükmü kolaylaştıracağı için biz de devam edeceğiz. Daha çok, İbnü'l - Emin'in görmediği ve bizim üzerinde çalıştığımız «Mevâ'idü'n - Nefâis fî Kavâ'idü'l - Mecâlis» adlı eserinde 'Âli'nin şahsiyeti ile ilgili satırları aktarmaya, böylece de İbnü'l - Emin'in araştırmasını tamamlamaya çalışacağız.

Önce 'Âli'nin «İlmi ve edebî şahsiyeti», sonra da «ahlâki şahsiyeti» ele alınarak konumuz tamamlanmış olacaktır.

1. İlmi ve Edebî Şahsiyeti

Altı yaşında ilköğrenimine başlayan Mustafa 'Âli, yirmi yaşında İstanbul'da yüksek öğrenimini tamamlayarak XVI. asrın medrese kültürünü almış oluyordu. Bilindiği gibi daha çok İslâmî ilimlerin tedris edildiği medreselerden yetişenler, özellikle bir müslümanın bilmesi gerekli olan temel bilgiler yanında, ihtisas isteyen tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilim alanlarında da bilgilerini ilerletirlerdi¹.

Nitekim, 'Âli, Arap gramerini Habîb-i Hamîdî'den öğrendi, Gelibolulu olan hemşehrisi ünlü müderris Mustafa Surûrî'den de tefsir ve fıkıh ile kelâma dair olan «Vücûd-ı zihni» risâlesini

(1) Kühü'l - Ahbâr, İst. Ün. Ktp. TY. 5959, 399 b.

okudu². Eserleri arasında gördüğümüz kırk hadis tercümesini manzum olarak yapan 'Âli'nin, eserlerinde de yer yer hadisler kullanması bu ilme de âşinâ olduğunu ortaya koyar sanırım.

Öğreniminden sonra ilk çalışmaları, hâşiye yazmak, bazı şerhlere reddiyeler ile Hidâye adlı meşhur fıkıh kitabının Hacc ve kölelikle ilgili bölümlerini ilgilendiren yazılar yazmış olması³ daha yirmi yaşlarında iken yazma alışkanlığını kazandığını göstermektedir.

Özellikle, tarihçi olarak ün kazanan 'Âli'nin, tarih ilmini de tenkitçi bir gözle ele aldığı bilinmektedir. Gerçi tarihinde otantik sayfalar daha önemli yer tutarsa da, «Mir'âtü'l - avâlim» ve «Mirkâtü'l - cihad» adlı eserlerinde olduğu gibi tenkit edilen tarihe dair eserleri de olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Fakat, her şeye rağmen 'Âli, Türk tarihinin özellikle Osmanlı tarihinin XVI. asrının kaynaklarından sayılmaktadır⁴.

'Âli, Künhü'l - Ahbâr'ında dört dil bildiğini bunların da Türkçenin yanında Arapça, Farsça ve Çağatayca olduğunu bildirmektedir. Kendişinin, bildiği bu dillerde yetenekli olduğuna ve bu dillerde eserler yazmış olması ile de gücünü ortaya koyduğuna inanmaktadır⁵.

Sosyal hayata, ahlâka ve tasavvufa dair eserler de yazmış olması 'Âli'nin değişik ilimlerle uğraştığını göstermektedir. Ayrıca hattatlarla benzeri sanatkârları tanıtan «Menâkıb-ı Hünerverân»¹, kendisi de hattat olan 'Âli'nin çok dikkate değer bir yanına dikkati çekmemizi gerektirir. Bu arada «ilm-i nücûm» denilen astroloji ve tıb gibi müsbet ilimlerle de meşgûl olduğunu görmekteyiz.

Bu kadar değişik konularda kalem oynatabilmek gerçekten zordur. 'Âli, bazıları hacimli sayılabilecek otuza yakın mensur ve yirmiden fazla manzum eser yazmıştır⁶. Çok eser vermiş

(2) Hasan Çelebi Tezkiresi, 376.

(3) Nushatü's - Selâtin, v. 110 b; Sade-i Sad - Güher, 248

(4) Mehmet Şeker'in age.'nin 'Âli'nin tarihçiliği ve tarihi eserleri bölümüne bakınız.

(5) Künhü'l - Ahbâr, I, 11 ve 22 - 23; Ayrıca bakınız; Nushatü's - Selâtin, v. 116; Sade-i Sad - Güher, 248

(6) Künhü'l - Ahbâr, İst. Ün. Ktp. Ty. 5959, 499 a.

olması dolayısıyla kendisinin tutarsızlıklara sürüklendiğini gördüğümüz tarihçi 'Âli'yi böyle bir davranışa götüren sebeplerin başında hırs ve yükselme arzusu gelmektedir.

'Âli, boş vakitlerinde kitap okuduğunu Kühü'l - Ahbâr'ında söylüyor. Râzi, Mevlânâ, Şirazî ve Ömer Hayyam gibi bilgin ve şairlerin eserlerini okumakla⁷ birlikte, Kühü'l - Ahbâr'ın kaynaklarını sayarken adlarını verdiği yüz altmış yedi eseri gözden geçirdiğini kaydetmiş olması⁸ da yazarımızın araştırmacıdaki değerini anlamamıza yetecektir sanırım.

Edebî yönünü ele alırken 'Âli'nin nesir ve nazım vâdisinde eser verdiğini⁹ tekrar etmek gerekecektir. Dil ve edebiyat itibarıyla Türkçe, Farsça ve Arapça olarak şiir bile söyleyecek güçte ve bu dillerin edebiyatına da vâkıf olduğu anlaşılmaktadır.

Eserlerinde yer yer açık ifâdelere rastlıyorsak da devrinin ağır üslûbunu devam ettirmektedir. Gerçi hayatının son yıllarında yazdığı eserlerinde açıklık daha net görülür. Seci' dediğimiz sanatlı nesrin örnekleri yanında, aynı mâhiyetteki ifâde ve tamlamaların ayrı kelime ve kalıplarda tekrarlandığını da görmek mümkündür. Rindce ve âşıkca söylediği gazellerinde de açıklık kendini gösterir.

Kendinden önceki devirlerde yaşayan Hayalî, Fevrî, Necâtî ve Zâtî gibi şairleri geçtiğini söyleyen¹⁰ 'Âli, çağdaşı olan Bâkî ve Nev'î gibi şairlerle denk, hatta kendisini onlardan üstün görmektedir¹¹. 'Âli'nin aruz veznine hâkim olduğu, aruzu hatâsız kullanmasına karşılık, şiir gücünün pek az şiirlerinde görüldüğünü söylemek yanlış olmasa gerektir.

'Âli'nin tezkirecilik bakımından da önemi vardır. Gerçi 'Âli'nin doğrudan bir tezkire yazmadığını, şâir biyografilerini de Kühü'l - Ahbâr'ının her padişah devrinin bölüm sonralarına eklediğini biliyoruz. Onun için 'Âli, şiir, şair ve tezkire hakkındaki düşüncelerini ayrı bölümler halinde değil de yeri geldikçe söylemektedir.

(7) Kühü'l - Ahbâr, I, 39

(8) Kühü'l - Ahbâr, I, 17-19.

(9) Kühü'l - Ahbâr, İst. Ün. Ktp. TY. 5959, 499 a.

(10) Sade-i Sad - Güner, 235.

(11) Bakınız; Mehmet Şeker, a.g.e. in 'Âli'nin şairliği bölümü, 5 (s. 69)

'Âli'nin ilmi gücünün, çağındaki bilginler tarafından da kabul edildiğine dair, Fuat Köprülü'nün, İbnü'l - Emin'e verdiği bir icâzet - nâme örneği oldukça dikkat çekicidir. İcâzet - nâme dediğimiz bu belgeyi İbnü'l - Emin «Makâle-i İstinbâiyye» başlığı ile eserine almıştır¹². Bunda 'Âli'nin nazm ve nesir vâdisinde ün sahibi bir kişi olduğu belirtilmektedir. Bazı eserleri anıldıktan sonra 'Âli'nin övüldüğü bu yazının sonunda; Çivizâde Mehmed (Şeyhu'l - islâmlığı: 989/995), Müeyyed-zâde Abdülkâdir Şeyhî (Şeyhu'l - İslâmlığı: 995/997) gibi şeyhu'l - islâmlar ile iki kazaskerin mühürleri ve imzaları bulunmaktadır¹³.

Nitekim, Künhü'l - Ahbâr'da, III. Murad devrinin sadrâzamlarından Damad İbrahim Paşa'nın (öl. 1601) sadrâzamlığı bölümünde kendisinin ilim ve olgunluğunun Çivizâde merhum zamanında ileri gelen bilginler tarafından tasdik edilip imzalandığını kaydederek, Anadolu'da, «ilm-i inşâ da ve farisi, arabî ve Türki'de nazm-ı rûh efzâda bu 'abd-i 'Âli»nin herkesten üstün olduğunun kabul edildiği belirtilmektedir¹⁴ demektir. Böyle bir icâzet-nâme vermek için 'Âli, imtihan mı edilmiştir? Yoksa, eserleri bir incelemeden mi geçirilmiştir? Bilemiyoruz. Yoksa, 'Âli'nin kendisinin isteği üzerine mi böyle bir rapor düzenlenmiştir? Şimdilik bu konu bilgimizin dışındadır.

Ayrıca bütün bunlara eklenecek bir husus da, 'Âli'nin, ilm-i kıyâfe denilen, insanların kıyafetlerine, yüzlerine ve davranışlarına bakılarak onların iç durumlarını anlama yeteneğine de sahip olduğunu Mevâ'idü'n Nefâis fi Kavâ'idü'l Mecâlis' (MN) - inde kaydetmesidir¹⁵.

Yine aynı eserinde 'Âli, kendisini, şiirde çağının Hâkânisi (ünlü İran şairi), düz yazı da veya övmekte de XIV. asrın tarihçilerinden Vassaf olarak kabul etmektedir. Kırk, elli cilt eser vermekle «üstâd müellif» olduğunu söylemektedir.¹⁶

(12) İbnü'l - Emin, a.g.e., 117

(13) Aynı Eser, 118

(14) Künhü'l - Ahbâr, İst. Ün. Ktp. TY. 5959, İbnü'l - Emin, a.g.e. 116. Yine İbnü'l - Emin kendi kütüphanesinde bulunan bir mecmuadaki gazelde 'Âli, kendisinin beğenilmediğinden şikâyetle, Hz. Peygamber'in şairi Hassan ile İran'ın ünlü şairi Fîrdevsi'yi zikrederek beğenmiyenleri gâfillikle suçlamaktadır. Bakınız; aynı eser, 119.

(15) MN., 14 - 15.

(16) Künhü'l - Ahbâr, I, 32

Buraya kadar 'Âlî'nin ilmi ve edebî şahsiyetine gerek kendi gözü ile, gerekse kendisini beğenenlerin gözü ile baktık. Şimdi de XVI. asır yazarının rûhî durumuna veya iç âlemine nüfûz etmeye çalışalım.

2. Kişiliği

'Âlî, Kühü'l - Ahbâr'ında elli cild eser yazdığını, padişaha arzettiği eserlerinin sayısının on parçadan fazla olduğunu belirttikten sonra, azledildiğini, fakirleştiğini ifâde ederek şu beyitleri yazıyor¹⁷:

«Ya İlahî! yazık değil mi bu zât
 Etmiş iken bu denlü te'lifât
 Nazmla asrının vâhıdı iken
 Nesriyle fennin feridi iken
 Ne revâdur bu zû-fünûn-ı cihân
 Çark-ı deryây-ı deyn olub her'ân
 Geçe ömr-i 'âzizi zilletle
 'Azille zecr ü kahr u mihnetle»

Bu satırlarda görüldüğü gibi 'Âlî, en büyük eserinde, işe şikâyetle başlıyor. İbnü'l - Emin, Nushatü's - Selâtin'inden yazarının daha beşikte iken şikâyete hazırlandığının anlaşıldığını kaydederek yazdığı eserlerinin çoğunda, bir bölümde çağının büyüklerinden, diğer bölümünde de kendisinin uğursuz talihinden söz ettiğine işaret ediyor¹⁸.

Genç yaşında kaleme sarılması 'Âlî'nin yaşlıları arasında kendine güveninin artmasına yol açmıştır. Hatta, zaman zaman arkadaşları ile kendini deneme yarışlarına girmiştir¹⁹. Bunlarda başarılı oluşu ona üstünlük duygusu vermiştir.

Gençliğinin başında, şairler arasına katılışı, manzum ve nesir halinde eserler yazmaya başlaması, en önemlisi Kanûnî'nin oğlu II. Selim'e şehzâdeliğinde dîvan kâtibi oluşu kendine

(17) Nushatü's - Selâtin, v. 121 a; İbnü'l - Emin, a.g.e., 105-106

(18) MN, 143-144.

(19) İbnü'l - Emin, a.g.e., 105.

olan güvenini daha da arttırdı. Nitekim, «doğduğumdan beri bilgi ve fazilet için çalışıyorum» diyerek Kânûnî'den daha yirmi yaşında iken müderrislik veya kadılık istemeye cesâret etmesi kendisine güven duygusundan ileri gelse gerekir. Bu isteğinin reddedilmesini de insafli bir davranış olarak karşılamayan bu genç divan kâtibindeki yükselme arzusu böylece ilk resmî müracaatla kendini göstermiş oluyordu²¹.

Geçimsizlik huyu da daha ilk görev yıllarında belirmiştir. II. Selim'in şehzâdeliği sırasında onun kâtibi iken şehzâdenin lalası Tütünsüz Hüseyin beyle arası açıldığı için Şam beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın yanına gitmiş olması bu geçimsizliğin ilk işâretidir²².

II. Selim'in pâdişahlığı döneminde Sadrazam Sokullu'ya sunduğu Heft Meclis karşılığında umduğuna kavuşmak yerine ummadığına uğradı. Tam sekiz yıl kalacağı Bosna'ya, yani sınır boyuna gönderildi²³. III. Murad pâdişah olduktan sonra, o Gürcistan ve Şirvan taraflarına başkumandan olan Lala Mustafa Paşanın divan kâtipliğine getirilmesinden de memnun olmayan 'Âlî, bu kadar, şiir, kasîde ve itibar gören eser karşılığında mükâfât olarak şehirden sürüldüğünü²⁴ ileri sürmektedir. Yani İstanbul'dan uzaklaştırıldığı için kızmaktadır.

Zira, başlangıçta da söylediğimiz gibi 'Âlî'nin gözü yükseklerdedir. Yazdığı gazellerinden birinde Nişancılık istediği açıkça anlaşılmaktadır:

«Nişancı olsa lâyük ol kulun dergâh-ı âlide

Buyur hükmün yürüt şâhım ki katlanmaz hemân ister»
Fakat, bey paşa ve pâdişah olanların hiç birinden hizmetinin karşılığını görmediğini²⁵, hattâ, hiç kimsenin onun feryâdına kulak tutmadığını²⁶ üç pâdişaha fazilet ve irfanını arzylediği

(20) Nushatü's - Selâtin, v. 122. a

(21) Aynı eser, v. 122 a-b

(22) Aynı eser, v. 124 b.

(23) Aynı eser, v. 132 b-133 a.

(24) Nushatü' - Selâtin, v. 133 b, 137 a. Nişancılık isteğine dair ayrıca bakınız; İbnü'l - Emin, a.g.e. 120

(25) Nushatü's-Selâtin, v. 135 a.

(26) Aynı eser, v. 137 a.

halde «aslâ iltifât ve ihsân buyurmadılar²⁷» diyerek yanıp yakılmaktadır²⁸. Nişancılığa tayin edilmemiştir, ama, Halep tımar defterdârı olmuştur. Şüphesiz 'Âli'yi bu da tatmin etmemiştir. İki defa yeniçeri kâtibliğine ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde defterdârlıklara getirilen 'Âli, bu görevlerin hiç biri ile memnun edilememiştir. Ya görevinden uzaklaştırılmış, ya da yeri değiştirilmiştir. Bu arada, yeniçeri kâtibliğinde bulunduğu sırada Fatih'te bir ev yaptırması ve inşasında üç yüz kadar yeniçeri çalıştırması 'Âli'deki hırsı göstermesi bakımından ilgi çekicidir²⁹.

Sık sık görevden uzaklaştırılması 'Âli'yi fakir düşürmüştür. Hatta kitaplarını bile satışa çıkarmak zorunda kalmıştır. Künhü'l - Ahbâr'ında, kendisi gibi kitap düşkününü birinin böyle bir yola sapmasının ne kadar zor durumda ve çâresiz kaldığı için bu yola başvurduğunun anlaşılmasını temin etmek üzere kaydettiğini ifâde etmektedir³⁰.

Halbuki 'Âli'nin kanaatine göre, rüşvetle mevki sahibi olanlar varken, kendisinin böyle haksızlığa uğramaması gerekir. Çünkü, kendisinin gâyesi, dünya padişahını medhetmektir³¹. Çalışmalarında ve devlet hizmetinde de dâima adaleti gözetmektedir. Âyet ve hadislerin hükmü gereğince hareket etmektedir. Dünyâ malına da düşkün olmadığını söyledikten sonra; «üç pâdişah-ı âli - câha vüfûr hizmetimi söyledim» diyerek hizmetlerinin karşılığında beklediğini elde edemediğinden şikâyet etmektedir³².

(27) 'Âli'nin yanıp yakılması kendi içinde kalmamakta dışarıya taşmaktadır. Bu yüzden durumundan memnuniyetsizliğini bildiren ve daha iyi görevlere getirilmesini isteyen mensur veya manzum bir çok mektup yazmıştır. Hatta Şeyhu'l - İslâm'dan saray bahçıvanına kadar, Muhasipten Ağâya kadar mektuplarla veya bizzat müracaatla aracı olmalarını istemiştir. Bakınız; Nushatü's Selâtin, v. 134 b; İbnü'l - Emin, age. 125

(28) Bakınız; Mehmet Şeker, a.g.e., 'in Âli'nin Vazife Gördüğü Yerler (s. 18)

(29) Künhü'l - Ahbâr, I, 31.

(30) MN., 13.

(31) Künhü'l - ahbâr, I, 32; İbnü'l - Emin, a.g.e., 120-121. Mevâ'idü'n - Ne-fâis'de de dört sultana; bunlardan Kanûni ve II. Selim'e yirmi yıl, daha sonra da III. Murad ile III. Mehmed'e hizmete devam ettiğini ifâde ediyor. MN., 13

(32) MN., 12-13.

Nişancılık isteğine ulaşamayınca bu defa beylerbeyliği isteğinde bulunan 'Âli, kırk beylerbeyinin padişahın hizmetinde olduğunu belirttikten sonra, bir tane de eser yazmış bir beylerbeyinin bulunmasının kıyamete kadar övülecek ve hayırla anılacak iş olacağını söylemektedir³³. Kendisinin de, defterdârlıklarında adâletle iş gördüğünü, bundan dolayı da Şam'a vâli olduğundan³⁴ söz ederek:

«Ben bu hâlimle ey Şeh-i dâna
Heşre dek nâmun eyledüm ihyâ
Sen iklim Şehriyâr olasun
Çok mudur MISR'i senden etse recâ
Bir benüm gibi mâdih-i güyâ»

veya «Mülk-i Şam olmazsa Mısır olsun» gibi açık ifadelerle Mısır beylerbeyliğini istemektedir. En son yazdığı eser olarak kabul ettiğimiz Mevâ'idü'n - Mefâis» (MN.)'de kendisinden bahsederek, 'Âli gibi sanatkâr ve belâgat sahibi bir şâirin Mısır'a kanaat etmesi aslında insâfındandır³⁵ demek sureti ile hem gururunu, hem de hırsını göstermiş olmuyor mu? Burada şu kadarını ekleyelim; 'Âli, Mısır beylerbeyliğini elde edemediği Cidde sancak beyi iken bütün ihtirâsını geride bırakarak bu dünyâdan göçmüştür.

Nitekim, son eseri MN.'i yazmasındaki maksadın şöhret olmadığını ancak müellifinin rûhunu fâtiha ile yâd ederek, bu vesile ile anne ve babasının da hayır dua ile anılmalarının yeterli olacağını belirtmesi³⁶ acaba dünyadaki mevki ve makam gibi arzularından el etek mi çektiğini göstermektedir? Yine 'Âli'nin iç dünyasına ait bir noktayı da belirtmek gerekir. Sabah namazından sonra vird ve dua okuma âdeti olduğunu³⁷ bildiren

(33) MN., 12-13. Bakınız; Mehmet Şeker a.g.e., Hayatı ile ilgili bölümde Şam beylerbeyliği (s. 22-23)

(34) MN., 13, Cavit Baysun, Tarih Mecmuası I, I. s. 2,

(35) MN., 14.

(36) MN., 8-9.

(37) MN., 9. Şu mısralarda Âli'nin kendi kendini anlatması bakımından ilgi çekicidir. :

«Hem meşreb-i rindân-ı ehl-i safâ
Muhlis-ı dîrine-i akrân u ekfâ

XVI, asrın bu insanı, acaba bağlı bulunduğu tarikatın yolunca mı davranıyordu? Bu sorulara olumlu cevaplar da versek yine de 'Âlî'yi hırsından ve gururundan sıyramayız.

Zira, gerek *Künhü'l - Ahbâr*, gerekse *Mevâ'idü'n - Nefâis* gibi kendince, müstesna bir iki eseri bir başkası yazmaya muvaffak olamamıştır³⁸. Bu noktada, tarihçimizin içine düştüğü bir komplekse de işaret etmek yararlı olacaktır sanırım: Hâkimlerden söz ederken, bunlar; kişinin faziletlerini bildikleri, güzel eserlerini gördükleri halde hakkı teslim etmeye utanırlar, diyerek böylesini Hz. Peygamber'in mucizelerini gördükleri halde müslüman olmayan Kureyş büyüklerine benzetmektedir³⁹. Bu görüşten, kendisinin eserlerini görüp değerini bildikleri halde onu övmeyenleri ve istediği mevkilere getirmeyenleri kastettiğine hükmedebiliriz.

'Âlî'nin iç dünyasında görülen bu dalgalanmaların sebebini İbnü'l Emin, sık sık azledilişine bağlamaktadır⁴⁰. Buna; beklemediği iltifâtı, itibârı göremeyişi ve arzuladığı mevkilere geleme-yişinden ileri gelen kıskançlığı da eklemek mümkündür. Şahsiyetindeki dalgalanmaların en açık örneği; övgüleri ve yergileridir. Aynı kişi hakkında tutarsız görüşlerine rastlanmaktadır. Önce övdüğünü sonra yermiştir; yerdigini de sonra övmüştür. Sokullu Mehmet Paşa, Sinan Paşa, hatta Lala Mustafa Paşa gibi devrin sadrazam ve başkomutanları hakkında 'Âlî'nin tutarsız ifâdeleri görülmektedir⁴¹. Eserlerini incelediğimizde çoğunda bir mevki isteği olduğu için, sunduğu kişiyi övdüğü, bu arada kendisini de övme ve uğradığı haksızlıklarla çektiklerini sayıp dökme yoluna gittiği de dikkatimizi çekmektedir.

Bütün bunlara rağmen, yükselme arzu ve isteği olmasaydı, Âlî, bunca eser verir miydi? Öyle zannediyoruz ki günümüzde bir çok çalışma ve ciddî eserler bu gâye ile meydana getirilmektedir.

Hem mezheb-i hullân-ı bâ-vefâ

Gelibolulu 'Âlî Mustafâ» (MN. 3)

(38) *Künhü'l - ahbâr*, I, 17; MN., 12

(39) *Künhü'l - Ahbâr*, I, 36

(40) İbnü'l - Emin, age. 113

(41) İbnü'l - Emin, a.g.e. 124-125.